

Rendszer – Váltás – Skatulya

A posztoszocializmus antropológiai értelmezései

*Volt egyszer egy sötét „szocializmus”, aztán ránk
köszöntött a tündöklő „kapitalista” hajnal.
Múltbéli népneveltetésünk rányomta a bélyegét
rendszer váltás utáni történelmünkre, és ezért nem
vagyunk még mindig Ausztria szintjén. Vagy
mégsem így történt? Mindenesetre vergődünk
a „posztoszocialista” kényszerzubonyban, és azon
vitázunk, hogyan is kerültünk ilyen mélyre.*

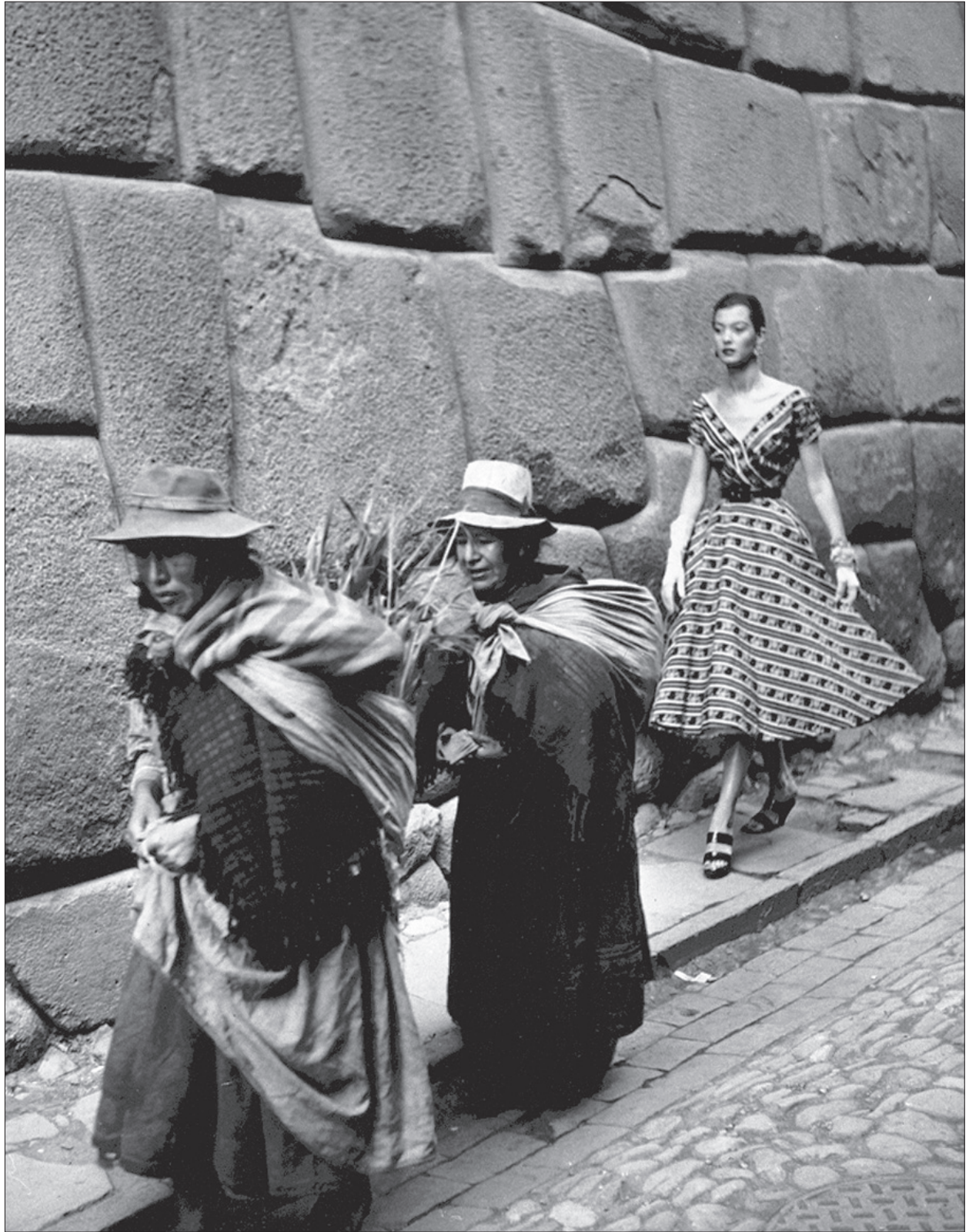
*Az antropológia tudományága születése óta „cinkos” ezen
fekete-fehér skatulyák kialakításában, de remélhetőleg
az élen járhat a tisztánlátáshoz vezető úton is.*

Sokak szerint már a kilencvenes évek közepétől-végétől meginduló gazdasági fellendüléssel, de legkésőbb a 2004-es európai uniós csatlakozással Magyarországon lezárult a „rendszer váltás” korszaka. A folyamat szimbolikusan talán valóban a végéhez ért, hiszen a szocialista „kitérő” után hazánk hivatalosan is „visszatért” a nyugati, európai kulturális-civilizációs bölcsőhöz. A közösség referencia-rendszerének részeként azonban minduntalan felmerül a „tényleges” felzárkózás, a „teljes jogú” azonosulás kérdése, amely megszabja jelenlegi önképünket és múltértelmezésünket. Következésképpen a térségről folytatott, mind hétköznapi, mind tudományos értekezések vissza-visszakanyarodnak a szocialista „hagyatékhoz”, így magyarázván a régió sajátosság vonásait és sajnálatos visszasságait. Európai viszonylatban a „közép” és „kelet” megkülönböztetések bármely kombinációja tehát – így egy belső hierarchiaképzésre is lehetőséget adva – legtöbbször a „posztoszocialistával” válik egyenértékűvé. Az égtájak szerinti skatulyázás manapság tehát nem elsősorban a hidegháború előtti, kontinensen belüli különbségekre épül – ellenkezőleg, sokszor valamiféle romantikus nosztalgia bukkan elő az osztrák – magyar dualizmus korában meglévő állítólagos egyenjogúság iránt. Mindvégig hangsúlyozva az alapvető egység tartozást (Európa), a posztoszocialista Kelet-Európa kategóriája a közelmúltot veri el a port minden esetleges szerkezetbeli és kulturális hátrányért.

A térség államai, gazdaságai, társadalmi, kulturái és népei így csupán kaptak egy „posztot”: jóllehet hivatalosan maguk mögött hagyták a szocializmust, jelenértelmezési erejének büvököréből egyelőre nem tudnak szabadulni. India és a kaszthierarchia hasonló diskurzusbeli összefonódása kapcsán Arjun Appadurai a „metonimikus bebörtönzés” (*metonymic incarceration*) jelenségről ír.¹ Ő maga is általánosítva a „nyugati gondolkodás hármasságát” írja le azt a diszkurzív eljárást, amely esszencializál, egzotikussá tesz és totalizál. Más szavakkal, egy bizonyos helyhez és az azt benépesítő emberekhez rendel egyetlen, állítólagosan leginkább jellemző tulajdonságot, amelyet aztán ellenpontként használ a világ többi részével szemben, és végül felnagyítja azt, hogy kifejezze a hely és az emberek összességét és szellemét. Milyen szerepet játszott az antropológia térségünk posztoszocialista bebörtönzésében, felhasználható-e – és ha igen, milyen módon – a szabaduláshoz?

Szocializmus mint skatulya

A Magyarországon is kutató Chris Hann a modern antropológiát társadalmi berendezkedésünk teljes történelmi és földrajzi sokféleségének dokumentációjaként és elemzéséként definiálja.² Mára a dzsungel „nemes vademberei” és a kis falusi közösségek idillje elvesztették

központi helyüket a diszciplína látókörében, és egyre gyakoribbá váltak a városi létre, a „fejlett” világra vagy akár az elitek kapcsolatrendszerére irányuló antropológiai kutatások. A diszciplína gyarmatosító és hidegháborús története azonban rávilágít arra, hogy ez a vizsgálódás milyen politikai következményekkel járt, illetve járhat: a kutatás során megszerzett mélyreható ismeretek felhasználhatók voltak az elnyomó politikai, gazdasági és kulturális viszonyrendszer legitimálására és hatékonyabbá tételére. A határvonal kutató és kém között tehát egyre inkább elhalványul. Egyrészt az antropológia sarokkövéként is emlegetett terepmunka módszertana lehetőséget ad etnográfiai „közeli”-re, amelyek segítségével elvileg kétségbe vonhatjuk a többi tudományág statisztikai általánosításait és elvont modelljeit. Másrészt azonban a túlságosan koherens kulturális „állóképgyártás” veszélye benne rejlik minden mikrojelenségekre korlátozott elemzésben. Amennyiben a magasabb szinttel való összefonódások és hatásmechanizmusok nem válnak a kutatás szerves részévé, csupán kész skatulyákat gyártunk, amelyeket tetszőlegesen felhasználhat bárki saját ideológiája bizonyítójaként illusztrálандó.

A létező szocializmus korai korszakának antropológiája sokszor a hatalom kezére játszott paraszt- és etnokatatásaival, amennyiben kijelölte a „visszamaradt” csoportokat a társadalomban, és egyúttal ellenpontosította őket a szocialista fejlődéssel, illetve az internacionalizmus nemzeti szinten is megfogalmazott kultúrájával.³ Thomas Wolfe szerint a nyolcvanas évek közép-kelet-európai geopolitikai enyhülése azonban nyomon követhető a diszciplína elemzési kereteiben is: bár a vidék mint terep dominanciája megmaradt, a kutatás tárgya átalakult.⁴ Így a szocializmust túlélni kívánó közösségekkel szemben megjelent a szocializmus mint elnyomó állami politikák, választások és döntések sorozata, amely kihat a mindennapi életre, és kitermeli az egoista, bizalmatlan és közönyös szocialista ember típusát. Értelemszerűen ez a fajta vizsgálódás magasabb szintű elméletgyártást is lehetővé tett, amelynek megfelelően Katherine Verdery például a szocializmust mint intézményi és pszichológiai struktúrák elvont rendszerét kívánta elemezni.⁵ Ezzel szemben a már említett Hann egy másik művében felszólalt a mindennapi élet összetettségének ilyen módon való homogenizálása ellen.⁶ Az etnográfia szerinte nem annyira a „szocializmusról” magáról, mint inkább a szocialista irányelv különféle meghatározott gyakorlati kivitelezéseiről való ítélet meghozatalához szükséges. Ahogy Berdahl kutatása is rávilágít, a szocializmus az antropológiában egyre inkább mint az identitás kifejezésére használt gondolatok, érzelmek és viselkedésminták tárháza jelent meg.⁷

„Posztzocialista kultúra...”

A *kultúra* – illetve a vele kapcsolatos *közösség* – fogalma jobbra tehát megmaradt a diszciplínán belüli uralgó szerepében, mint „a rejtélyes visszamaradt változó”,⁸ amellyel a (szocialista) makrofolyamatok térbeli különbözőségeit magyarázhatjuk. Egy kortárs példa erre maga a rendszerváltás és a posztzocializmus tudományos vizsgálata. A folyamat fősodorbeli közgazdasági, politikológiai és szociológiai narratívája, az ún. „tranzitológia” teleologikus feltevésen alapszik, miszerint egy konkrét és homogén létforma, illetve intézményrendszer másikkra történő elkerülhetetlen átváltásáról beszélhetünk, amelyek végkifejlete a nyugati minta teljes, valós meghonosodása. A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetet a tranzitológia kezdő- és végponttal rendelkező pályaként írja le, ami bármely kilengést az adott társadalom korábbi, „szocialista szocializációjával” és annak a jelenben is érzékelhető hatásával magyaráz. Ezt a kulturális aspektust emberközeli módszertanával és sűrű leírásával (*thick description*) a posztzocialista antropológia hivatott feltérképezni és értelmezni. Ahogy Don Kalb fogalmaz, a történeti sík ilyen beemelése „üdvözlendő lépés a neoliberális közgazdászokkal szemben, akik feledésbe küldenék a múltat jól adagolt sokterápiájukkal”.⁹ A kapitalizmusba való „átmenet” kisebb-nagyobb csődjét a szocialista viszonyok továbbélésével magyarázni azonban egyet jelent a rendszer apológiájával. Amennyiben a kapitalizmus helyi változatának minden baja a szocializmusból ered, a kapitalizmus megkérdőjelezhetetlenné válik mint rendszer. A népszerű egyszerűsített „útfüggés” (*path dependency*) érvelés szerint tehát a szocialista múlt alapjaiban korlátozza a kapitalista jelen kifejlődését.¹⁰ Ezzel szemben a posztzocialista antropológia gyökeresebb, makro- és mikrovalóságot egyesítő elemzése árnyalja mind a szocializmus negatív hagyatékát, mind a rendszerváltás pozitív folyamatait. A történeti kitekintés így tágabb értelmezési keretbe foglalja a totális társadalmi intézményrendszerek felbomlását, az egyenlőtlenségek fokozódását és az atomizálódást. A posztzocialista állapotot Hann szerint meghatározza a szocialista örökség, vagyis maga a marxista–leninista szocializmus élménye, illetve az ehhez kapcsolódó szocialista társadalmi intézmények, ideológia és erkölcs generációkon átívelő újratermelése.¹¹

Kérdéses, hogy az így kialakított posztzocialista skatulya elég terjed ad-e a Magyarországon, illetve a térségben végbemenő makrofolyamatok értelmezéséhez, és hitelesen tükrözi-e az emberek valóságképét és tapasztalatait. Más szavakkal, metonimikus börtön-e ez a skatulya? Mi-

ben áll a szocialista „élmény” sajátossága, mennyiben fedezhetők fel hasonló struktúrák és tendenciák a világ más tájain? Milyen mértékben indokolt például a tranzitológia periodizálásának átvétele – amely 1989-et teszi meg kulcsfontosságú fordulópontnak – egy mikronézópontból, amely alapján mindvégig nyomon követhetjük a kapitalizmus különböző formáit a szocialista kísérletben? Míg a posztoszocialista antropológia fontos kritikai ellenpontot szolgáltat a nyugati modellek átvételén alapuló politikával szemben, a fogalmi keret megkérdőjelezése és dekonstrukciója hiányzik az elemzésből. A diszciplína korábbi „szocialista” skatulyagyártó gyakorlatát sikeresen használja fel a tranzitológia uralkodó diskurzusa. Ezzel szemben a reflexív antropológia a valóság sokféleségét hangsúlyozza és elemzi, de a vizsgálódás értelmezési mezeje térben és időben még mindig a (poszt)szocializmusra korlátozódik.

„...örökség vagy válasz kísérlet?”

A skatulyatágítás, illetve -csere első lépéseként tehát szükséges megkérdőjeleznünk a „posztoszocialista” élmény egységét. Mint láttuk, a térséget vizsgáló kortárs antropológia egyik fő vonulatában a posztoszocializmus mint a múlt rendszer sokszor teherként tovább élő „öröksége” jelenik meg.¹² Ezzel szemben Burawoy és Verdery tanulmánykötetében már megfogalmazódik egy árnyaltabb kép, miszerint „ami a szocializmusból ismert minták helyreállításának tűnhet”, az igazából „közvetlen válasz az új piaci kezdeményezésekre”.¹³ Az a tény, hogy általában a múlt nyelve és szimbolikája köszön vissza ezekben a jelenre adott reakciókban, arra mutat rá, hogy ezáltal a múltból már ismert formák új értelemmel és céllal telítődnek. A múlt tehát a jelenben „nem mint örökség, hanem mint egy újfajta alkalmazkodás” él tovább. A szerzők így a jelent is hasonlóképpen próbálják elemezni, mint azt Verdery tette az előző szocialista rendszerrel. Elsősorban azt vizsgálják, hogy a makrointézmények bizonytalansága hogyan befolyásolja a mikrovilágok gyakorlatát. Polányi Károlyt követve fő kérdésük, hogy melyek azok a kreatív és ellenálló folyamatok, amelyek a piac bővülésének erősödésével párhuzamosan megteremtik a piaccal való társadalmi szembenállást. A tranzitológia, illetve a szocializmus örökségét hangsúlyozó antropológia a múltra koncentrálna, és a jövőt mintegy adotttnak látta: az átmenet mindvégig megőrzi „progresszív” jelzőjét. Ez a fajta „glo-

bálisabb” antropológia azonban a kapitalizmus jelenkori neoliberais folyamatainak analitikai szűrőjén keresztül vizsgál minden lokális ellenállási kísérletet. Így aztán új értelmet ad a látszólag szocialista nosztalgjának, és egyúttal alapjaiban kérdőjelezi meg a kapitalista piacgazdaság és a liberális demokrácia világméretű győzelmének vízióját. Átmenet helyett itt tehát a bizonytalanabb kimenetelű „átalakulás” kifejezés a használatos.

A fősodor posztoszocialista diskurzusát a múltba nézés mellett meghatározza az új, nyugati referencia-rendszer, amelynek morális alapzöngéje a „felzárkózás” és az ahhoz kapcsolódó út nehézségei. Ezáltal a szocialista tömb összeomlása és a hidegháború vége Magyarország számára egyet jelent a (nyugat-)európai tér relevanciájának egyeduralmával. A „felzárkózás” metaforáját viszont megtaláljuk számos más helyen és periódusban is. Elég csak Latin-Amerika vagy Kelet-Ázsia fejlődésprojektjeinek retorikájára gondolni, vagy magának a szovjet vezetésnek az ígéretére, miszerint a nyolcvanas évekre a tömb utoléri, sőt meghaladja az imperialista-kapitalista világot. A Keletről Nyugatra való „hazatérés” magyarországi narratívája (lásd a szám többi, szimbolikus földrajzzal foglalkozó cikkét) tehát szervesen illeszkedik a világ más (fél)perifériájának közelmúltjához. Az „út”, azaz a „rendszerváltás” nehézségei párhuzamot mutatnak bármely más térség küzdelmeivel a globális kapitalizmus felé való nyitás kapcsán. A közös értelmezési keret tehát a globalizáció ambivalens folyamata. Ez egyrészt homogenizálni próbálja a politika és gazdaság viszonyát azzal, hogy egyre nagyobb nyomás nehezedik az államra, hogy liberalizálja a nemzeti piacokat, stabil környezetet teremtsen az így szabadon mozgó nemzetközi tőkének, és saját közvetlen gazdasági szerepvállalását egyre csökkentse. Másrészt minden állam, illetve a hozzá szervesen kapcsolódó társadalom mind az intézményrendszer terén, mind a mindennapi élet mikroszintjén kifejti ellenállását a globalizáció egyeduralmával szemben. Ez az ellentétes heterogenizáló folyamat mozaikszerű térképet alkot. Az így láttatott sokféleség egyfelől megnehezíti az összehasonlítást a különböző nemzetállamok között, mivel mindenhol az „ősi” kulturális sajátosságok újjáéledésének, illetve túlélésének tulajdonítja az egyedi válaszreakciót. Másfelől alapjaiban kérdőjelezi meg a nemzeti szintet mint kutatási egységet: egyetlen államon belül is számtalan különböző válaszreakció fogalmazódik meg, amely régi és új közösségi identitásokat teremt és mozgósít, és ezek harca gyakran szét is feszíti a korábban egységesnek vélt nemzetállam kereteit.

Harmadik világ: nacionalizmus és forradalom

Ahogy a posztoszocialista térség bukdácsoló kapitalizmusának narratívája gyakran összefonódik a múlt hagyatékával, a nemzetállamon belüli politikai „harcokat” is általában az ősi nacionalizmusban gyökerező etnikai vilongásként kezeli a köztudat, amelyet a kommunizmus csupán „lefojtott”.¹⁴ Az idealizált nyugati gazdagság és felvilágosult béke elérése egyre inkább kitolódik, és állandó veszélyként merül fel a harmadik világ szintjére való „lecsúszás” alternatívája. Ez a fenyegető szimbólum utalás mind a „primitív” törzsi konfliktusokra, mind a társadalom gazdagokra és szegényekre való extrém kettészakadására. A helyi szinten zajló, sokszor véres hatalmi játékok azonban a fentiek alapján a globalizáció kihívásaira adott válaszként is értelmezhetők. A közép-kelet-európai térség számos kutatója szólít tehát paradigmaváltásra.¹⁵ Amennyiben a létező szocializmust mint szovjet imperializmust és annak modernizációs kísérletét, a rendszerváltást pedig mint a neoliberais kapitalizmus globális térnyerésének egy epizódját értelmezzük, az évtizedek óta tartó „átalakulás” máris könnyen összevethető a gyarmati rendszer összeomlása óta is legfeljebb félperifériás térségek „felzárkózásával”. A posztoszocialista országok így a „fejlődő” országok egy sajátos csoportját alkotják, amelyet azonban mindenképpen a jelen globális folyamatainak tükrében és a múltjuk által lehetővé tett esz-közrendszert figyelembe véve kell elemeznünk.

Egy ilyesfajta tágabb harmadik világbeli összehasonlítás egyik legszembetűnőbb eredménye a neoliberais globalizációra adott baloldali ideológiájú válaszkísérletek majdnem teljes hiánya térségünkben. A nyolcvanas években éppen itt újjáéledő „civil társadalom” ideálja állítólag korrumpálódott. Ahogyan a jobb-bal ideológiai tengely a legtöbb elemző számára értelmét veszette, a „civil” egybeforrt az „apolitikussal”. Bármely, a globalizációt nyíltan kritizáló megmozdulást azonnal „populistának” és „nacionalistának” bélyegez az uralkodó véleményformáló média. A jobboldal tehát látszólag túszul ejtette a társadalom kétségbeesett és/vagy mozgósítható elemeit,

ellentétben a világ más tájain tapasztalható állítólagos autentikus és autonóm, főként baloldali ideológiájú kezdeményezésekkel. A posztoszocialista nacionalizmus így kialakult metonimikus börtöne azonban két lépésben szétrombolható. Először is, az antropológia mikroperspektívája elengedhetetlen ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a jelenlegi kommunizmusellenes nemzetközösség-építés folyamatát, és megértsük a múltból átvett szimbólumok és nyelvezet újfajta jelentéseit. A nacionalizmus így nem elemi erővel feltörő ősi ideológiaként jelenik meg a rendszerváltás kapcsán, hanem a globalizáció nemzetellenességére adott válaszként. Másodszor pedig, a kritikus antropológia új, globális keretének köszönhetően rámutat arra, hogy maga a rendszerváltás, a posztoszocializmus élmenye nagyon is összevethető a világ számos más térségének közelmúltjával. Ahogyan azonban a rendszerváltás egy bonyolult, bizonytalan kezdetű és végkimenetelű folyamat állandó közelharcokkal, a párhuzamosan végbe menő szükségszerű skatulyaváltás is egy összetett eljárás a maga veszélyeivel.

A tranzitológia kritikája mindenképpen segít a két fő „bűn” elkerülésében. 1. A posztoszocializmus kategóriájának meghaladásakor egyrészt nem eshetünk a „globalitás” csapdájába, amely következtében minden helyi jelenséget a globalizáció egyenes következményeként magyaráznánk. Jóllehet a múlt struktúrái és nyelvezete nem szigorúan meghatározó örökség, mégis bizonyos keretek közé szorítják a globális folyamatokkal szembeni lehetséges lokális ellenállást. 2. A kapitalista világrendszer kritikája másrészt nem támogathatja vakon a helyi társadalmi ellenállást, mint romantikus túlélési harcot. Az etnográfia módszertana lehetővé teszi, hogy rávilágítsunk ezen földközeli válaszreakciók árnyaltságára és belső hatalmi szerkezetére. A skatulyák és a rendszerek végső soron nemcsak elvont értelemben léteznek, a tudományos elemzésekben, hanem folyamatosan változnak. A rendszerváltás antropológusaiként ezen változások helyi cselekvőit, kapcsolatrendszereiket és sokrétű „alkotásaikat” vizsgáljuk – maga a „posztoszocializmus” pedig ezek szerint nem pusztán semleges skatulya, hanem ilyen „hatalmi” alkotás.

1 Appadurai, Arjun: Putting Hierarchy in its Place. *Cultural Anthropology*, 1987. 1: 45–46. Minden idézetet a saját fordításomban közlök (H. G.).

2 Hann, Chris: Introduction: Farewell to the „Socialist” Other. In uó (szerk.): *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, 2002. 1–11.

3 Vö. Halpern, Joel – Kideckel, David: The Anthropology of Eastern Europe. *Annual Review of Anthropology*, 1983. 12: 377–402.

4 Wolfe, Thomas: Cultures and Communities in the Anthropology of Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Annual Review of Anthropology*, 2000. 29: 195–216.

- 5 Verdery, Katherine: Theorizing Socialism: a Prologue to the „Transition”. *American Ethnologist*, 1991. 3: 419–439.
- 6 Hann, Chris: After Communism: Reflections on East European Anthropology and the „Transition”. *Social Anthropology*, 1994. 3: 229–49.
- 7 Berdahl, Daphne: *Where the World Ended*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- 8 Hann: Introduction: Farewell to the „Socialist” Other. 8.
- 9 Kalb, Don: Afterword: Globalism and Postsocialist Prospects. In Hann (szerk.): i.m. 322.
- 10 Stark, David – Bruszt, László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- 11 Hann: Introduction: Farewell to the „Socialist” Other. 11.
- 12 Vö. Hann: Introduction: Farewell to the „Socialist” Other.
- 13 Burawoy, Michael – Verdery, Katherine: Introduction. In uők (szerk.): *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World* Lanham: Rowman and Littlefield, 1998. 3–17.
- 14 Lásd Tismaneanu és Žižek igen eltérő, ám alapvetéseiben hasonló elemzését, miszerint a kommunizmus és a nacionalizmus egymást erősítik. Tismaneanu, Vladimir: *Fantasies of Salvation. Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998; illetve Žižek, Slavoj: Eastern Europe’s Republics of Gilead. *New Left Review*, 1990. 183.
- 15 Vö. Verdery, Katherine: Whither Postsocialism? In Hann (szerk.): i.m. 15–21; valamint Bodnár, Judit: Shamed by Comparison: Eastern Europe, Postsocialism and a More Inclusive Comparative Strategy. Kézirat.

